

Круглий стіл “Політична культура українського суспільства у фокусі соціології (2018–2019)”¹

Політичні події останніх двох років в Україні є цікавим кейсом під кутом зору соціологічної рефлексії. Головним чинником такої цікавості є напружені електоральні перегони, що завершилися незаперечною перемогою несистемного політика В.Зеленського та його команди.

Логічним у цьому контексті є питання щодо того, які особливості політичної свідомості та поведінки характеризують суспільство, яке зробило цей вибір. Очевидно, що на нього неможливо повністю відповісти в межах одного круглого столу. Тому увага останнього була спрямована на ті аспекти функціонування та розвитку політичної культури українського суспільства, що задають координати її системного розгляду на сучасному етапі.

ВІКТОР ЩЕРБИНА,

*доктор соціологічних наук, головний радник
Strategic Group Sofia, Київ*

Культура в політиці і політика в культурі

1. Культура — специфічний спосіб організації та розвитку людської діяльності, представлений у продуктах матеріального і духовного виробництва, в системі норм і цінностей, форм організації процесів громадського життя і відповідних їм ставлень індивіда до природи, суспільства і самого себе. Соціологія розглядає культуру у площині процесів і результатів соціальних взаємодій. У цьому контексті виокремлюється політична культура — система історично сформованих політичних знань, оцінок, форм поведінки, уґрунтованих на цінностях, традиціях і нормах, що регулюють відносини з приводу влади. Політичні відносини як форма культури форму-

¹ Круглий стіл відбувся 25 жовтня 2019 року в конференц-залі Інституту соціології НАНУ. За організацію та проведення засідання відповідали співробітники відділу методології та методів соціології ІС НАНУ. Модератор — Сергій Дембіцький.

ються в контексті історичної динаміки. У фазі формування та зростання соціальної системи в політичній поведінці визначальну роль відіграють об’єктивні чинники громадського життя, у фазі кризи та розпаду — суб’єктивні. Відповідно в першому випадку евристично продуктивним стає уявлення про суспільство як конструктор, що визначає політичну поведінку, у другому — як про формувальне середовище.

2. Авторська гіпотеза полягає в тому, що в ситуації сучасної кризи політична культура індивіда не може бути виведена з його об’єктивних соціальних інтересів, зумовлених місцем у суспільстві, оскільки вона формується за умов кризи політичних інститутів як таких та культурної багатокладності. Це передбачає, що політичні цінності, норми і навички слід вивчати як такі, що є результатом засвоєння в процесі соціалізації особистістю одночасно кількох типів політичної культури як частини різноманітних культурних укладів. Звідси можна виокремити архаїчний, традиційний, модерністський і комунікативний типи політичної культури.

3. У світоглядному обрії архаїчного культурного укладу власне політичні відносини не сприймаються й не рефлексуються як такі, тому тут відсутні нормативно-ціннісні регулятори, виражені в мові політики. Політична дія сприймається індивідом як спонтанний і нерегульований компонент реалізації життєвих інтересів, не пов’язаних із політичною сферою. В обрії традиційного укладу політичні відносини концептуалізуються у логіку традицій і служіння. Відповідно до цього норми та цінності політичної поведінки особистості розуміють як задавані ззовні, одвічні й такі, що не передбачають критичного до них ставлення, а процедури легітимації в центр ставлять інститути передання традиції — етнічну спільність, церкву, сім’ю, громаду; їхня мова стає мовою політики. Модерний культурний уклад формує бачення політики як спільної конструктивної діяльності зі зміни життєвого світу відповідно до наявних потреб. Норми та цінності тут убачаються як групові, вторинні, контекстуальні, задавані цілями спільної діяльності в процесах досягнення нових суспільних станів. Механізми легітимації, з цієї точки зору, вкорінені у практиках групового спілкування, а політична діяльність постає як участь у груповій цілеспрямованій раціональній діяльності. У центрі політичного життя бачиться держава-нація, соціальна група. Комунікативний культурний уклад формує бачення політики як процесу індивідуалізованої гри, спільною метою якої виступає підтримання самої гри. Норми, цінності розуміються як контекстуально задані учасниками політичної комунікації і спрямовані на актуалізацію та самопрезентацію залучених до них індивідів. У центрі політичного життя опиняється комунікація в мережних спільнотах.

4. Сучасні суспільства являють собою культурно багатокладні середовища соціалізації, в яких нема домінування якогось одного культурного укладу, як це траплялося в минулому. Тому політичні культури індивідів формуються як персоніфіковані комбінації компонентів різних культурних укладів. Шляхом емпіричного узагальнення даних, одержуваних у результаті спеціалізованих опитувань, можна вивести обмежену кількість сформованих на поточний період типів таких комбінацій. На цій підставі ми можемо вивчати та прогнозувати політичну поведінку за ситуації кризи політичних інститутів, що її переживають сучасні суспільства.

5. Політичні події за ситуації культурної багатоукладності стають можливими лише на ґрунті синтезу політичних культур, що мають відмінну природу. Тому політична дія зовні виглядає як пастиш, імітація, випадковий перетин різних за своєю природою групових й індивідуальних інтересів. Соціологічний аналіз такої дії можливий на підставі концепції культурної багатоукладності сучасного суспільства.

КАТЕРИНА НАСТОЯЦА,

кандидат соціологічних наук, докторант кафедри історії та теорії соціології КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ

Розвиток громадянського суспільства і суспільства couch potatoes як основних інструментів глобальної політики

Політичне життя суспільства конвенціональних статусів, як визначає сучасне суспільство Вотерс, характеризується падінням популярності партій, зниженням довіри до них та їхніх лідерів, небажанням вступати під їхні знамена¹. Громадяни всіх держав з кожним роком дедалі менше беруть участь у політичному житті. У середньому частка виборців у 34 державах, які є членами Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), наближається до 68%².

За словами Дарендорфа, “партії втратили спочатку своїх постійних виборців, потім взагалі всіх виборців. Ще в середині ХХ сторіччя понад 90% виборців багатьох країн голосували за один із двох таборів, які чітко можна розпізнати; через півсторіччя їх ще — 70%, але їхні голоси в жодному разі не можуть бути для партій надійною базою” [Дарендорф, 2006]³. Якщо взяти до уваги зазначене вище, не викликає подиву той факт, що впродовж останніх десятиліть у різних країнах світу рівень довіри до уряду також значно знизився. Словени, фіни та іспанці стали довіряти владі на третину менше, ніж раніше, громадяни Німеччини, Ізраїлю та Ісландії — на одну п’яту, а серед американців частка тих, хто до цього часу не втратив довіру до влади, становить менш як 50%.

Ці дані підтверджують висновки Р.Інглгарта про утвердження в Європі “постматеріалістичної” політичної культури. Її характерними рисами є:

¹ Waters, M. (1994). *Modern sociological theory* (pp. 344–354). London: Sage Publication.

² CivicEngagement // <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/civic-engagement/>.

³ Дарендорф, Р. (2006). *Упошуках нового устрою*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”.

- падіння у громадян поваги до влади та політичних авторитетів;
- посилення політичної участі;
- перехід від участі через політичні партії до автономних утворень, а також схильність до неконвенційних (несанкціонованих владою) форм політичної активності;
- посилення тяжіння індивідів до самовираження, зокрема в рамках виборів;
- поступове нівелювання класового характеру політичних конфліктів і фокусування конфліктів навколо проблем культури та якості життя [Inglehart, 1997]¹.

Крім того, на думку Р.Інглгарта, в останні десятиліття було виявлено дві суперечливі тенденції: одна виявлялася у зниженні тих форм участі, що ними керують еліти: таких, як членство в партіях та голосування на виборах; тоді як інша тенденція полягає у зростанні індивідуально-вмотивованих форм участі, які є “викликом елітам” [Inglehart, 1997].

На підставі досліджень розвинених західних демократій Р.Далтон, С.Скароу та Б.Кейн дійшли висновку про перехід від “старої політики” (тобто підтримки партій та участі в голосуванні) до “нової політики” (дорадчої або консультативної демократії, підписання петицій, участі в лобістських групах, у референдумах та обговореннях) [Dalton, 2004]². П.Норрис стверджує, що традиційні форми участі стають менш популярними в західних країнах, натомість спостерігається зростання альтернативних шляхів громадянського залучення [Norris, 2002]³. За словами дослідниці, відомі дані вказують радше на “еволюцію, трансформацію і перебудову громадянської активності, ніж на її передчасну смерть” [Norris, 2002: р. 4]. Співзвучною є позиція Р.Інглгарта, який наголошує, що в демократичному постіндустріальному західному суспільстві зниження показників політичної мобілізації, спрямовуваної елітами, поєднується з підвищенням рівня участі, що є викликом елітам. Це пояснюється зсувом від “матеріалістичних” до “постматеріалістичних” цінностей [Inglehart, 1997].

Ульрих Бек також вважає, що “противагою до трудового суспільства стає зміцнення політичного суспільства індивідів, активного громадського суспільства на місцях” [Бек, 2008]⁴. Поряд із роботою, яка приносить дохід, виникає те, що Бек називає “громадянською роботою”, як альтернативне джерело активності та ідентичності. Таким чином, кінець трудового суспільства не означає кінця праці й, у жодному разі, не є кінцем діяльності; він може стати початком суспільства громадянської активності [Бек, 2008].

¹ Inglehart, R. (1997). *Modernization and Post-Modernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. N. J.: Princeton University Press.

² Dalton, R. (2004). *Advanced Democracies and the New Politics* / R. Dalton, S. Scarrow, B. Cain. *Journal of Democracy*, 5(1), 124–138.

³ Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: reinventing political activism*s. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Бек, У. (2008). *Космополитическое мировоззрение*. М.: Центр. исслед. постиндустриального об-ва.

Громадянська сфера активно розвивається в розвинених суспільствах і формує як свій окремий простір, так і нову громадянську ідентичність [Alexander, 2006]¹. Таким чином попри те, що рівень участі громадян різних держав світу в політичному житті з кожним роком меншає, на думку дослідників, упродовж найближчих 15–20 років громадськість впливатиме на політичне життя дедалі активніше. Причини цього явища, поряд із ціннісним зсувом у бік постматеріалізму, полягають у зменшенні числа бідних громадян за умови зростання частки представників середнього класу в масштабах планети. Політична активність набуває вигляду громадянської активності, декларування та проявів громадянської позиції, зрештою, відповідальності. П.Анлак та М.Шехтер дійшли до висновку, що “дискусія з приводу “прав людини” вкорінилася в усіх точках земної кулі, незважаючи на те, що досі немає консенсусу з приводу специфічної природи цих універсальних термінів” [Anlakh, 1999]².

Однак на тлі активізації громадянського суспільства і формування креативного класу як активного чинника впливу на політику паралельно формується і зміцнюється суспільство *couch potatoes* [домосідів], телеглядачів, котрі проводять свій вільний час на дивані з картопляними чіпсами і спостерігають на екрані за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі, а невдовзі і не зможуть цього зробити [Дарендорф, 2006]³. Ця новоутворена глобальна верства є втіленням сподівань на отримання легких грошей. Проте втрата цих сподівань разом із втратою участі в демократичних процесах спричиняється до зародження прихованої вибухової ворожості. Як наслідок, невіддільною частиною процесів глобалізації стають наростання просторової сегрегації, відособлення та відчуження. Найяскравіше це виявляється в порушенні зв'язків між дедалі більш глобалізованими, екстериторіальними елітами й рештою населення, “локалізація” якого постійно поглиблюється. Це призводить до того, що дедалі більших обертів набирає популізм, який дозволяє “грати з новими інститутами, які перетворюють погану звичку на принцип” [Дарендорф, 2006]⁴.

Ця тенденція посилюється тим, що останнім часом західне громадянське суспільство зіткнулося зі змінами в демографічній структурі населення, які виникли в результаті масової міграції як складової тренду мобільності в межах планети. Серйозними викликами стали також перевантаженість публічного сектору, віртуалізація й технологізація, корпоратизація економічної сфери. Не останньою чергою через гіперміграцію почали зміцнювати свої позиції праворадикальні політичні партії.

¹ Alexander, J.C. (2006). *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.

² Anlakh, P.M. (1999). *The Multidimensionality of Globalization: A Critical Perspective in Rethinking Globalization(s): From Corporate Transnationalism to Local Interventions / P.M. Anlakh, M.G.Schechter*. London: Macmillan.

³ Дарендорф, Р. (2006). *Упошуках нового устрою*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”.

⁴ Там само.

Саме в цих амбівалентних трендах відбивається суперечлива природа глобалізації у світовій політиці та громадянській сфері: по-перше, з’явилися нові цінності та правила відповідальності в масштабах планети, нові форми практики участі громадськості та об’єднання для розв’язання гострих питань сьогоднішніх жителів планети — так звана глобалізація “знизу”; по-друге, значна кількість країн і громадян є відстороненими, ба навіть виключеними із сучасної системи наднаціонального управління внаслідок недостатньої інституційної представленості; по-третє, значна бюрократизація громадських організацій міжнародного значення, які можуть відтворювати закрити практику діяльності ТНК [Білокопитов, 2016]¹.

Таким чином, спільність політичних, державних та владних функцій за умов глобалізації дедалі більше стандартизується, що ґрунтується на ідеї європоцентризму; водночас зростає роль нестандартних, гібридних проявів у сучасній політиці, коли разом із розвитком креативного класу посилюється роль спільноти *couch potatoes*, які через їхню масовість істотно впливають на політику, сприяючи поширенню популізму.

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

Феномен абсентеїзму: в пошуках соціологічних інтерпретацій

Показники явки чи рівня активності виборців у голосуванні, незалежно від виборчої системи, завжди є важливим вимірювальним інструментом рівня демократії у вільних неавторитарних суспільствах. У країнах “старої демократії” зазвичай “у спокійному стані” частка тих, хто не голосує, не перевищує 20%; зокрема, в Німеччині, і навіть у політичній історії Великої Британії — коліски парламентаризму — різке зростання явки до 40% відбулося лише у 1990-х. На позачергових виборах до Верховної Ради 2019 року частка виборців, що знехтували своїм правом голосу, зростає до історичного максимуму в пострадянській Україні — до 50,75%, тоді як на початку доби незалежності, 1991 року таких налічувалося лише 16%. Отже, більш як 15 млн виборців не проголосували, що може свідчити про виникнення явища абсентеїзму в електоральному процесі країни.

¹ Білокопитов, Д.В. (2016). Глобалізація як чинник впливу на сучасне громадянське суспільство. *Державне будівництво*, 1. Retrieved from: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2016-1/doc/5/01.pdf>

Абсентеїзм як антипрояв електоральної поведінки, що виявляється у байдужому ставленні до своїх громадянських і політичних прав або *свідомому ухилянні від участі в голосуванні*, за роки пострадянських трансформацій набрав загрозливих розмірів щодо становлення та розвитку демократії в Україні. Причини зростання числа тих, хто відмовляється від участі у виборах, можуть бути різними — *від неможливості до небажання*. Соціологи зазвичай називають як основні принаймні високий рівень недовіри до політичних інституцій чи просто відсторонення від політики, тобто аполітичність.

Однак за даними моніторингу ІС НАНУ, лише **20%** респондентів визнали свою неучасть у виборах 2019 року. Такий занижений показник порівняно з реальними даними ЦВК говорить про те, що респонденти знають суспільно схвальну відповідь, але поповнюють групу активних виборців лише в межах опитувальника. Часто відповіді тих, хто на виборах 2019 року голосував і не голосував, перегукуються, що не дає змоги дослідникові виявити щось значуще при порівнянні цих двох груп. Розчарування, недовіра до політичних інституцій однаковою мірою притаманні представникам обох груп. Однак якщо окреслити умовний соціологічний портрет громадян, що ухилилися від участі у виборах, видається, що навіть визнаючи важливість демократії, вони не надто асоціюють її з правом і можливістю брати участь у конкурентних виборах, з вагомістю свого голосу на виборах. Знову ж таки, близько 73% тих, що не голосують, позитивно оцінюють роль демократії для розвитку суспільства, але лише 38% із них зазначають, що серед наявних політичних партій і рухів все ж таки є ті, кому можна довірити владу, тобто не зовсім безнадійним для них видається політичне поле в Україні, тож за *бажання* їм було б із кого обирати представників влади.

Частки задоволених і незадоволених своїм становищем у суспільстві серед тих, хто не голосував, є майже однаковими — 35% : 38%, а розчаровані становлять 78,5%. У відповідях про чинники того, як складається життя, теж обійшлося без сенсацій: 17% даної категорії респондентів вважають, що все залежить від зовнішніх обставин, 25% — що частково від них самих, але більше від зовнішніх обставин, а 32% вказують, що однаковою мірою це залежить і від них, і від обставин; лише 15% узалежнюють все більшою мірою від себе, ніж від зовнішніх обставин. Доречно буде зауважити, що відповідаючи на запитання про причини неучасті людей в діяльності громадських організацій, 55% пасивних виборців посилаються на байдужість до суспільного життя; причому майже всі вони — 96,7% — не належать до жодної громадської чи політичної організації, а 61% із них відмовляються від участі в мітингах. Важливе значення з огляду на відповідальність за стан справ у державі завжди має позиція щодо власної причетності до цих справ, і серед пасивних виборців близько 50% заявили, що не несуть жодної відповідальності, 31% — що несуть, але частково, і лише 10% — що цілковито. Що ж до важливості активізації відповідальності суспільства, то з цим згодні тільки 20% з їхнього числа.

До загального портрету тих, хто не голосує, варто додати, що третина з них (35,4%) мешкають у сільській місцевості, 23% — у містах із не менш як 250 тис. населення і 17,5% — у невеликих містах. Частка жінок незначимо

вища (51%) за частку чоловіків (48,7%); до 40% становлять наймані працівники і до 30% — незайняті; найбільше представлені громадяни віком 30 років (до 10%); майже 40% мають середню спеціальну освіту, 30% — вищу. При цьому 43% перебувають у постійному пошуку себе в теперішньому житті. Це — люди переважно (62%) середнього майнового стану, хоча й бідних серед них чимало — майже третина. Видається все ж таки, що не слід поспіхом узагальнювати, що неактивні виборці — це бідні, неосвічені, збайдужілі люди, котрі не вбачають жодних альтернатив на політичному полі. Проте ймовірність того, що певна відчуженість цієї електоральної групи може в подальшому датися взнаки у багатьох важливих рішеннях державного значення, постає як цілком реальна. З огляду на політичні орієнтації групи пасивних виборців щодо векторів розвитку країни варто зауважити, по-перше, що 50% із них зізналися, мовляв, нічого не знають про положення Угоди про асоціацію України з ЄС; по-друге, 73% проголосували б на референдумі за вступ до ЄС, якщо такий буде; по-третє, половина з них відповіли, що братимуть участь у референдумі, натомість 30% відповіли, що не будуть. На тлі активних виборців, що голосували під час виборів до ВР, серед яких ці показники співвідносяться як 71% до 17%, це доволі показово.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на питання політичної просвіти, як певно й якості освіти у країні загалом; у цьому контексті проблема когнітивності все ж таки має значення, як і проблема доступу до різних джерел адекватної інформації стосовно політичного й суспільного життя у країні. Не можна обмежуватися суто контентом наявних інформаційно-розважальних телеканалів, які радше займаються маніпуляцією громадською думкою на користь власників цих каналів і відповідних політичних груп впливу, а не громадян.

І наостанок, очевидно вже назріла потреба у здійсненні спеціального соціологічного дослідження явища абсентеїзму із застосуванням методів і якісної соціології, і статистичного аналізу, позаяк методи кількісної соціології тут недостатньо спрацьовують.

МИХАЙЛО МІЩЕНКО,

кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова, Київ

Вплив психологічного віку на соціально-політичні орієнтації

При операціоналізації поняття “психологічний вік особистості” я використовував підхід, який був запропонований Є.Головахою та О.Кроніком. Психологічний вік респондентів ці автори визначали за “внутрішнім відчуттям” свого віку¹. Дослідження, проведене ними на початку 80-х років минулого століття за вибіркою, що становила 83 особи віком від 21 до 44 років, зокрема, показало, що занижують власний психологічний вік порівняно з хронологічним респонденти значно частіше, ніж завищують.

За даними опитування, здійсненого Центром Разумкова у 2017–2019 роках², занижують свій психологічний вік порівняно з хронологічним хоча б на один рік 51% респондентів, а завищують — 12%; тільки у 25% опитаних психологічний вік повністю збігається з хронологічним (12% не змогли визначити свій психологічний вік). Отже, опитування, проведені з інтервалом більш як 30 років, показали досить стійкі результати.

Серед респондентів віком від 18 до 24 років частка тих, хто занижує свій психологічний вік порівняно з хронологічним, є найнижчою (31%). Серед тих, кому 25–29 років, вона зростає до 50%, а у вікових групах від 30 до 59 років вона перебуває в межах 55–58%. Після 60 років спостерігається тенденція зменшення частки таких респондентів (серед тих, кому 60–69 років, — 51%, а серед тих, кому 70 і більше років, — 44,5%).

Ці дані підтверджують гіпотезу Є.Головахи та О.Кроніка стосовно психологічного “перекачування” часу життя з менш цінної його складової до більш цінної³, що й зумовлює меншу (порівняно із представниками середніх вікових груп) частку серед осіб старшого віку тих, хто схильний занижувати свій психологічний вік.

Однак хоча феномен заниження психологічного віку у найстаршій віковій групі виражений менше, ніж у представників середніх вікових груп, частка тих, хто занижує свій психологічний вік, все одно в цій віковій групі перевищує частку тих, хто його завищує, більш як утричі.

Вікова група від 18 до 24 років — єдина, де частка тих, хто схильний занижувати свій психологічний вік порівняно з хронологічним, менша за частку тих, чий психологічний вік збігається з хронологічним. У всіх інших вікових групах частка тих, хто намагається применшити психологічний вік порівняно з хронологічним, перевищує частку тих, у кого психологічний вік збігається з хронологічним, в 1,6–2,8 рази.

¹ Головаха, Е.И., Кроник, А.А. (1984). *Психологическое время личности* (с. 102). Киев: Наукова думка.

² Використовувалися результати чотирьох опитувань, проведених соціологічною службою Центру Разумкова з грудня 2017 року по березень 2019-го за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій) віком від 18 років. У результаті було створено акумульований масив даних цих досліджень, що охоплював дані опитувань 8060 респондентів. Психологічний вік визначався за відповідями респондентів на запитання: “Досить часто люди психологічно відчують себе за віком старшими або молодшими від свого справжнього віку (який вказаний у них у паспорті). А на скільки років Ви себе відчуваєте?”

³ Головаха, Е.И., Кроник, А.А. (1984). *Психологическое время личности* (с. 105). Киев: Наукова думка.

Це наводить на думку, що існує ще один чинник, який визначає феномен “консервації віку”, а саме існування певної “референтної вікової групи”, на яку (мірою можливості) прагне бути схожою значна частина членів суспільства. Судячи з наведених даних, такою референтною віковою групою є молодь. Ж.Бодрийяр пише про “культ молодості”, який домінує в сучасному суспільстві. На його думку, сьогодні в суспільстві зовнішня краса, здорове тіло, “сексапільний” вигляд належать до атрибутів суспільного успіху і благополуччя¹.

Про те, що суспільний успіх асоціюється в масовій свідомості з молодістю, свідчать і результати згаданого вище дослідження Центру Разумкова — в усіх вікових групах частка тих, хто оцінює свій психологічний вік як нижчий за хронологічний, тим більша, чим вище вони оцінюють власний рівень добробуту. Також частка тих, хто оцінює свій психологічний вік як нижчий за хронологічний, більша серед респондентів, які відчують себе щасливими або задоволеними життям, якщо порівнювати з тими, хто відчуває себе нещасливим або незадоволеним.

Ще одним чинником, який може зумовлювати сприйняття молоді як референтної групи, є те, що в сучасній культурі й, відповідно, у масовій свідомості молоде покоління асоціюється із “прогресивними соціальними змінами”, тобто вважається, що молоді люди частіше підтримують такі зміни та здатні втілювати їх.

Предметом цього дослідження був зв'язок між психологічним віком респондента (точніше, рівнем заниження респондентом психологічного віку порівняно з його хронологічним віком) і суспільно-політичними орієнтаціями. Як відомо, певні суспільно-політичні орієнтації різною мірою поділяють представники різних поколінь. Як правило, цей факт відбивається у масовій свідомості. Отже, можна говорити про “асоційовані з віковими групами” суспільно-політичні орієнтації. Ті суспільно-політичні орієнтації, які більшою мірою виражені у молодших вікових групах порівняно із старшими, називатимемо ювенально-асоційованими суспільно-політичними орієнтаціями.

Можна припустити, що дотримання ювенально-асоційованих суспільно-політичних орієнтацій та цінностей пов'язане із зміною вікової ідентичності — індивід частіше прагне ідентифікувати себе з молодшою віковою групою, ніж та, до якої він насправді належить.

Розгляньмо одну з таких суспільно-політичних орієнтацій, а саме ставлення до вступу України до Європейського Союзу. Підтримка вступу до ЄС помітно зростає зі зниженням віку опитаних — від 48% серед респондентів віком від 60 років і старших до 69% серед тих, кому від 18 до 29 років.

Серед тих респондентів, які на референдумі проголосували б за вступ України до ЄС, особи, які занижують власний психологічний вік порівняно з хронологічним, становлять більшу частку (56%), ніж серед тих, хто проголосував би проти вступу до ЄС (42%), і меншу частку становлять ті, хто завищує свій психологічний вік (відповідно 10% і 17%). Кореляційне відно-

¹ Бодрийяр, Ж. (2006). *Общество потребления. Его мифы и структуры* (с. 180). Москва: Республика; Культурная революция.

шення (коефіцієнт η , що характеризує вплив різниці між психологічним і хронологічним віком респондентів на ставлення до вступу до ЄС), дорівнює 0,226. Отже, підтримка вступу до ЄС пов’язана не лише з хронологічним віком респондентів, а й зі сприйняттям себе як більш молодих, ніж вони є насправді.

Можна констатувати, що схильність респондентів сприймати власний психологічний вік як нижчий порівняно з хронологічним віком пов’язана зі сприйняттям молоді як референтної вікової групи. Своєю чергою, сприйняття молоді як референтної соціально-демографічної групи пояснює, чому цінності та орієнтації, що їх поділяє молодь, мають тенденцію поширюватися і серед представників середніх та старших вікових груп.

ОЛЕНА КНЯЗЄВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту регіонального управління Національної академії державного управління при Президентові України, Одеса

Загальні тенденції інституційної довіри в сучасному українському соціумі: перезавантаження методології

Проблема довіри громадян до політичних і державних інститутів є актуальною і популярною як серед науковців, так і серед управлінців. Показники довіри до соціальних і політичних інститутів присутні практично в усіх світових, загальнонаціональних і регіональних дослідженнях провідних соціологічних центрів. Проте за наявності великої кількості емпіричних досліджень залишається безліч методологічних і методичних проблем, далеких від розв’язання.

За наявності великої кількості зарубіжних і вітчизняних публікацій, а також багатьох емпіричних досліджень, в яких розглядаються проблеми інституційної довіри, дискусійними й нерозв’язаними залишаються чимало методологічних і методичних питань, а саме:

- 1) теоретичні інтерпретації інституційної довіри (Institutional Trust);
- 2) проблема походження/природи інституційної довіри (головні чинники, що її зумовлюють за сучасних умов);
- 3) проблема ефектів інституційної довіри (дослідження в рамках реверсивного зв’язку), а саме: вплив інституційної довіри на суспільство та

вплив інституційної довіри на політичні інституції; дискусійним залишається і питання, що являє собою інституційна довіра — причину чи наслідок ефективності політичних інститутів;

- 4) проблема взаємозв'язку (інверсії) інституційної довіри (Institutional Trust) та міжособистісної довіри (Interpersonal Trust);
- 5) проблема вимірювання цього складного і багатогранного соціального феномену, а саме: відсутність оригінальної методики вимірювання рівня та ефектів інституційної довіри; аналіз наукових джерел та результатів емпіричних досліджень показує наявність прогалин у критеріях оцінювання та методиці вимірювання інституційної довіри в масових опитуваннях.

Особливості національного характеру, історичні чинники, соціальні та революційні потрясіння наклали свій відбиток на атмосферу (не)довіри в сучасному українському суспільстві. Соціологічні дослідження в Україні, що проводилися впродовж періоду незалежності різними соціологічними центрами, показували суперечливий характер феномену довіри в українському суспільстві. Інтерес до теми довіри посилюється в періоди нестабільності та соціальних змін, коли недовіра до політичного устрою або режиму з боку широких верств населення стає ресурсом трансформації суспільства. Крім того, теоретики довіри стверджують, що питання про довіру актуалізується в ситуаціях невизначеності та ризиків (Н.Луман, Н.Штомпка).

Визначаючи “інституційну довіру”, вчені й дослідники часто ототожнюють поняття “інституційна довіра” і “політична довіра”. У рамках дослідження політичної довіри склалися дві теоретичні традиції інтерпретації політичної довіри: культурологічна та інституційна.

Культурологічна теоретична традиція інтерпретації довіри представлена теоріями політичної культури Г.Алмонда та С.Верба, Р.Інглгарта, Р.Путмана. Ці теорії виходять з гіпотези про екзогенну щодо політичної сфери природу політичної довіри. З культурологічного погляду, *політична довіра є продовження міжособистісної довіри, яка формується в період ранньої соціалізації й надалі впливав на індивідуальні оцінки політичних інститутів*. Політична довіра розглядається тут як складова соціального капіталу (Social Capital), а міжособистісна довіра (виходячи з положення про екзогенність походження політичної довіри) — як підґрунтя формування політичної довіри.

У рамках культурологічного напрямку вирізняють макрокультурологічні та мікрокультурологічні теорії довіри. Макрокультурологічні теорії підкреслюють схожість національних традицій, норм, цінностей, мікрокультурологічні — фіксують увагу на відмінностях індивідуального досвіду соціалізації.

Інституційні концептуальні інтерпретації політичної довіри акцентують увагу на ендогенній природі довіри і раціональності довіри (тобто її зумовленості внутрішньополітичними чинниками, пов'язаними з політичним та економічним курсом уряду, оцінками з боку громадян рівня ефективності поточної політики). Логіка теорії така, що інституційна довіра розглядається як наслідок, а не причина ефективності чинних по-

літичних інститутів. Якщо політичні інститути діють ефективно, то вони генерують довіру, а інакше — скептицизм і недовіру. Інституційні положення представлені у працях Дж.Колемана, П.Дазгупти, К.Орена, С.Скоуронека, К.Шепсла та ін.

Інституційні теорії, як і культурологічні, диференційовані на макро- і мікротеорії. Макроінституційні теорії довіри акцентують увагу на такій проблемі, як загальні показники ефективності політики, ефективності управління, зниження корупції, що й визначає інституційний і політичний вибір громадян. Мікроінституційні теорії в якості значущих детермінувальних чинників роблять наголос на індивідуальних цінностях і соціальному становищі громадян.

Результати аналізу даних п’яти хвиль Європейського соціального дослідження (2004–2012) свідчать про те, що за показниками інституційної довіри (до парламенту, політиків, політичних партій, судової системи і т.ін.) Україна посідала тоді крайні позиції й демонструвала один із найнижчих в Європі загальних рівнів довіри¹. Не давали підстав для оптимізму й дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ, які ведуться від 1992 року.

Серед соціальних інститутів респонденти найбільше довіряють сім’ї, церкві, добродійним фондам. Їхні рейтинги залишаються досить високими і майже не змінюються. Натомість динаміка змін і міра довіри до президента до 2018 року мала стійку тенденцію до зниження. У 2018 році президент, Верховна Рада і політичні партії мали найнижчі рейтинги довіри, що дає підстави стверджувати, що прихід до влади нового президента і його політичної сили був напередвизначений. Ситуація значно змінилася після виборів шостого президента України. Уже у вересні 2019 року, за даними опитування Центру ім. Разумкова, президентові Зеленському довіряли 79%. За цим показником очільник держави випереджає всі органи влади та соціальні інститути — навіть солдатам, волонтерам, поліції та представникам церкви українці довіряють менше. Понад те, в історії України ще жоден очільник держави не мав настільки високого рівня довіри.

Аналіз динаміки інституційної довіри громадян України свідчить, що вона дуже мало або зовсім не пов’язана з динамікою соціально-економічної ситуації в Україні та її оцінок у масовій свідомості громадян. Оскільки показники довіри до влади є суб’єктивними та відносними, оцінити їх рівень можна тільки у зіставленні з іншими показниками довіри: до інших інститутів в одному дослідженні, до одних і тих же інститутів в інших дослідженнях, у тому числі й міжнародних.

Радіус довіри (Фукуяма) в Україні обмежений сімейними зв’язками та контактами з найближчим оточенням. Найдинамічніше змінюється за роки незалежності України рівень довіри громадян до президентів України. Після президентських виборів президенти України отримують кредит довіри громадян, який в період між виборами зникає. Найвищим був кредит довіри 2005 року після обрання Віктора Ющенка — йому довіряли майже половина

¹ Головаха, Е., Костенко, Н., Макеев, С. (2014). *Общество без доверия* (с. 120). Киев: Институт социологии НАН Украины.

виборців (за даними ІС НАН України) і в 2019 році після обрання Володимира Зеленського — йому довіряють майже 80% (за даними Центру ім. Разумкова).

Отже, результати дослідження такого складного багатофакторного явища, як “інституційна довіра”, в контексті виявлення причин довіри між різними елементами українського суспільства можуть бути використані для підвищення згуртованості вітчизняного соціуму задля реалізації цілей сталого розвитку, запобігання соціальним та іншим конфліктам, підвищення ефективності соціально-політичних, економічних та інших реформ.

НАТАЛЯ ГЛЕБОВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології МДПУ ім. Богдана Хмельницького, Мелітополь

Політична компетентність фахівців водного транспорту як соціальний ресурс сталого розвитку поморських регіонів України

Актуальним завданням соціологічної науки є деталізація напрямків докладання соціологічних знань і засобів прогностики у вивченні проблематики політичної компетентності як чинника трансформації трудової діяльності фахівців морських професій регіону, а також дослідження стану і перспектив активізації людського чинника в соціально-економічному розвитку місцевих громад приморських районів для зменшення соціальних ризиків сьогодення. Соціологічний аналіз політичних чинників сучасних соціокультурних трансформацій професійних страт поморського регіону, на нашу думку, дає змогу виявити перспективні підходи до адаптації традиційних професійних груп поморських регіонів України за умов трансформування морських галузей.

Політична компонента в останні п’ятиріччя спричинилася до значних змін традиційного укладу українського помор’я, життєдіяльності “людини моря”, умов її господарювання та соціального розвитку регіональних спільнот виразної “морської” орієнтації. Тому потреба у вивченні політичної складової такого роду феноменів повною мірою стосується групи українських регіонів, історичні процеси розвитку яких відзначаються високою соціодинамікою завдяки саме морському чиннику, зокрема розвитком перспективних галузей приморських територій і розроблення морських ресурсів. Результати низки міждисциплінарних досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, а також попередніх авторських напрацювань дають

підстави констатувати, що з багатьох причин Україна не повною мірою використовує свою конкурентну перевагу морської держави, маючи вигідне економіко-географічне положення в географічному центрі Європи, що визначає перспективи розвитку багатьох морських галузей, які традиційно забезпечували базові соціальні стандарти добробуту населення й соціокультурного розвитку морських регіонів.

Соціологічне розмежування предметного поля досліджуваних проблем розвитку поморських регіонів наразі засвідчує різноманітність підходів і різноманіття сфер діяльності, а також необхідність різних ракурсів висвітлення проблем безпосередньо “людини моря” (seafarers), морської спільноти (seafaring communities), особливостей життя та роботи на морі, особливостей даних середовищ, соціальних аспектів тощо.

Незважаючи на значні проблеми з розвитком власного флоту, потенціал України як морської держави визначається насамперед наявністю висококваліфікованих спеціалістів. Галузева статистика свідчить, що близько 40% усіх екіпажів на суднах європейських судновласників нині вкомплектовано фахівцями — вихідцями з України, а в загальносвітовому рейтингу представництва країн при формуванні міжнародних екіпажів частка українських моряків становить від 8% до 10%.

Дані статистичних джерел, галузевих досліджень, що підкріплюються експертними оцінками, свідчать, що попри складні умови соціально-економічного розвитку (зокрема, пов’язані з анексією Криму й тимчасовим припиненням діяльності багатьох закладів системи водного транспорту) в країні збережено основні потужності з підготовки фахівців, і Україна є однією з п’яти основних держав, що забезпечують світовий ринок праці високопрофесійними морськими кадрами (щорічно близько 200 тис. вітчизняних фахівців несуть вахту в рубках і технічних відділах суден усього світу, причому 75% усіх найнятих вітчизняних кадрів — командний склад).

Крім того, в Україні створено потужну базу для підготовки значної кількості фахівців водного транспорту найвищого рівня кваліфікації й накопичено величезний сукупний галузевий досвід їх підготовки. Угода про асоціацію між Україною і Європейським Союзом передбачає цілком конкретні заходи, рубриковані морською тематикою (див. “Співробітництво у сфері науки і технологій” (ст. 374–377), “Політика у галузі рибальства і морська політика” (ст. 407–414), “Навколишнє середовище” (ст. 360–366) тощо) та пов’язані з державною морською політикою в частині, що стосується сфери наукових досліджень; тож є всі підстави вважати, що в процесі ринкових перетворень морська економіка України не відгороджується від світового ринку, а навпаки — за багатьма чинниками вже сьогодні є органічною складовою цього ринку. Проте фахівці морського права зазначають важливість і значущість упровадження міжнародних норм в національні: завдання приєднання України до важливих міжнародних актів, їх імплементації в національне законодавство, ратифікації Україною Міжнародних конвенцій та розроблення сучасного Морського статуту.

Оскільки чимало моряків — громадян України вступають у правовідносини із суб’єктами торговельного мореплавства інших держав, регульовані

міжнародними договорами, дослідники проблеми підкреслюють важливість дотримання положень цих документів щодо моряків як членів екіпажів суден і моряків як громадян України. Інтегрованість до міжнародної системи, на їхню думку, має пришвидшити ухвалення законів і нормативних документів, які забезпечать розумні засади і прозорість трудових відносин на флоті. Як можемо бачити, політична складова свідомості сучасної людини формується на перетині економічної та соціальної, громадянської та професійної, юридичної та моральної, корпоративної та командної взаємодії у процесі діяльності. Впливи політичного чинника на стан ресурсів соціальних зв'язків (включеність особистості в соціум) у багатьох видах діяльності відіграють значущу роль в адаптації фахівця на ринку праці, однак більшість емпіричних досліджень професійних груп майже не беруть до розгляду політично-культурні аспекти як окремих елементів у структурі вивчення, тому очевидною є потреба у поглиблених дослідженнях у цьому напрямі.

Висновки. Значення політичних чинників впливу на розвиток сьогоденної України дедалі більше усвідомлюється в контекстах нових соціально-демографічних реалій, зумовлених не тільки тенденціями кризи старих соціальних та економічних структур суспільства, а й новими формами прояву соціальної, міграційної та професійної активності громадян, що в соціологічному вимірі належать до різних соціокультурних страт і є носіями певних ознак — репрезентативних маркерів світоглядно-ціннісних, ментальних, комунікативних чи інших характерних особливостей етнічних, професійних тощо соціальних груп, які й утворюють соціально-політичну структуру сучасного українського суспільства. Вивчення ролі та значення політичної компетентності фахівців галузі водного транспорту важливе і в контексті досліджень регіонального розвитку (моряки є достатньо численною і значущою для розвитку економіки нашої держави соціально-професійною стратою, однією з перших серед професійних груп українського ринку праці, яка почала повноцінно діяти за умов ринкового господарювання і яка прямо інвестує в економіку України не менш як два мільярди доларів щороку, забезпечуючи соціальний добробут понад півмільйона осіб). Разом із тим рівень розвитку соціально-політичної компетентності представників цієї страти, зокрема її громадянської і політичної культури, є достатньо об'єктивним критерієм стану і перспектив успішного ресурсного інтегрування України до світового ринку.

Соціологічний підхід до розгляду політичної компетентності має враховувати не лише суто політичні, а й правові, економічні, соціальні, екологічні, культурні та ін. аспекти розвитку особистості, громади, регіону і прагнути знаходження балансу цих компонент завдяки отриманим знанням, щоб забезпечити гармонійний розвиток. Тому сьогоденне завдання “соціології моря”, вочевидь, полягає в дотриманні певного балансу в підходах і методології, щоб отриманими знаннями забезпечити експертів якомога повнішими науковими даними щодо стану соціально-культурного і трудового середовища людини на морі та надати дієву методологію їх моніторингу як перспективного засобу прогностики та управління різноманітними процесами соціального розвитку.

СЕРГІЙ ДЕМБИЦЬКИЙ,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Ворожість і міжособистісна сензитивність як характеристики спілкування про політику: кейс України¹

У процесі розроблення індикаторів соціологічного тесту, що був названий “Політико-психологічна напруженість”, було використано адаптовані індикатори ворожості та міжособистісної сензитивності із SCL-90-R, а також сформульовано низку нових (див. табл. 1). Незважаючи на формальну наявність двох смислових чинників, ворожість і міжособистісну сензитивність я оцінював як деяку латентну змінну, відповідальну за рівень конфліктності індивіда у ситуаціях, пов’язаних із політичними дискусіями та суперечками.

Таблиця 1

**Індикатори соціологічного тесту
“Політико-психологічна напруженість”**

№	Індикатор
1	Відчуття невдоволення людьми, які висловлюють вочевидь хибну думку про політичні процеси
2	Легко виникає роздратування, пов’язане з обговоренням політичних проблем
3	Відчуття, що під час обговорення політиків і їхніх дій з людьми, які обстоюють протилежну точку зору, ваші співрозмовники переходять межу дозволеного у спілкуванні
4	Бажання припинити й не поновлювати спілкування з людьми, чия позиція з політичних питань не витримує жодної критики
5	Відчуття, що люди, які дискутують з Вами про національну чи міжнародну політику, просто не хочуть Вас зрозуміти
6	Імпульс висловлюватися на підвищених тонах у перебігу обговорення гострих політичних проблем
7	Відчуття, що люди, які обстоюють протилежну політичну позицію, налаштовані вороже
8	Відчуття, ніби Ви надто часто берете участь у спорах на політичні теми

¹ Дослідження проведено в рамках НДР “Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів” (№ 0118U005390) за бюджетною програмою 6541230 Національної академії наук України.

У самому інструменті, перш ніж запитати про частоту прояву зазначених вище переживань, відчуттів і думок, було закладено запитання-фільтр стосовно факту участі респондента у відповідному спілкуванні за останні півроку (як у реальному житті, так і в інтернеті).

Для оцінювання якості інструменту було проведено опитування серед користувачів соціальної мережі “Facebook” ($N = 475$). Переважну кількість спостережень було зібрано в Києві та Київській області, у Харкові та Львові (див. табл. 2). У зазначених містах здійснювався контроль з метою опитати приблизно однакову кількість респондентів серед чоловіків і жінок. Середній вік опитаних — 43,5 років. Кількість респондентів віком від 18 до 30 років становить 136 (28,8%), від 31 до 55 — 198 (41,9%), від 56 і більше — 143 (29,2%).

Форма розподілу аддитивного значення тесту візуально нагадує нормальний (див. рис. 1). Середнє значення загалом за вибіркою становило 10,5 (за можливого діапазону значень від 0 до 24), стандартне відхилення — 4,4, перший кватиль — 7, медіана — 10, третій кватиль — 13.

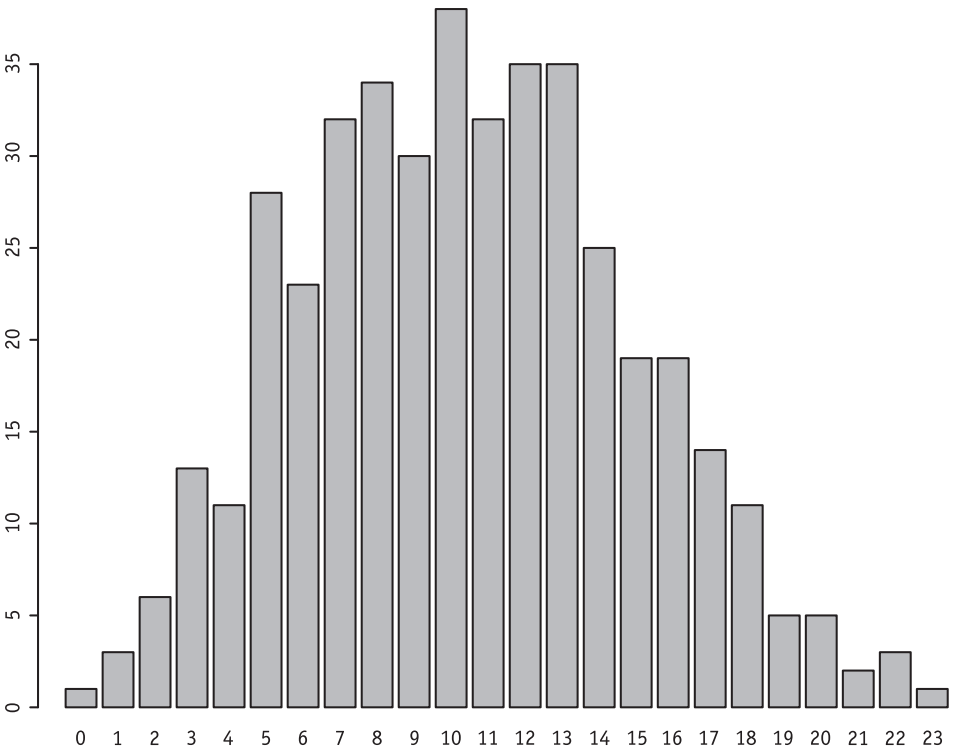

Рис. 1. Розподіл аддитивного значення соціологічного тесту “Політико-психологічна напруженість”

Вивчення факторної структури методики (всі індикатори були включені в загальний фактор) шляхом конфірматорного факторного аналізу по-

казало високу якість моделі для жінок і не надто — для чоловіків. З цієї причини для підвибірки чоловіків було проведено сітвовий аналіз взаємозв’язків індикаторів тесту (коефіцієнт γ , метод Беньяміні—Гогберга, сітвова візуалізація статистично значимих взаємозв’язків). Отримані результати (див. рис. 2) дали підстави висунути обґрунтовані гіпотези про факторну структуру досліджуваного явища у випадку чоловіків.

Таблиця 2

Розподіл респондентів за статтю в різних локаціях опитування

Локація	Жінки	Чоловіки
Київ, Київська область	104	102
Харків	50	44
Львів	43	45

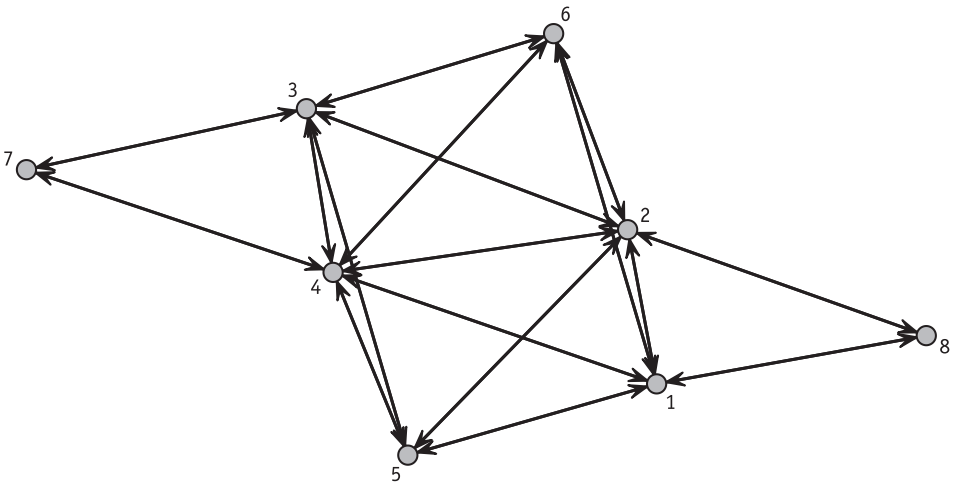

Рис. 2. Результати сітвового аналізу взаємозв’язків індикаторів тесту “Політико-психологічна напруженість”

У підсумку було визначено додатковий фактор, що включає індикатори №№ 3, 4 і 7. Сила зв’язку між факторами — 0,71. Відповідна факторна структура характеризується не менш високою якістю моделі, ніж у жінок (див. табл. 3). Отже, методика характеризується високими показниками факторної валідності як для жінок, так і для чоловіків.

Виходячи із результатів валідації тесту, було проаналізовано вираженість політико-психологічної напруженості в різних соціальних і демографічних групах. Демографічні змінні (локація, стать і вік) справляють порівняно невисокий вплив на рівень політико-психологічної напруженості (див. табл. 4–5).

Таблиця 3

Показники факторної валідності для чоловіків і жінок

Показник	Жінки	Чоловіки, 1 фактор	Чоловіки, 2 фактори
χ^2 (DWLS)	20,1	45,4	18,1
DF (ступені свободи)	20	20	19
χ^2 / DF	1	2,3	1
<i>p</i> -value	0,45	0,001	0,52
RMSEA (< 0,05)	0,004	0,08	0,00
CFI (> 0,95)	1,0	0,98	1,00
TLI (> 0,95)	1,0	0,97	1,00

Таблиця 4

Виразеність політико-психологічної напруженості залежно від локації та статі респондентів, середні значення

Локація	Величина ППН	
	Жінки	Чоловіки
Київ, Київська область	9,4	10,2
Харків	10,2	11,0
Львів	10,9	11,0

Таблиця 5

Виразеність політико-психологічної напруженості залежно від вікової групи респондентів, середні значення

Вікова група	Величина ППН
Молодь (18–30)	9,9
Середній вік (31–55)	10,6
Похилий вік (56+)	11,0

Більш цікаву інформацію дають соціальні змінні: ідеологічні преференції, інтерес до політичних новин, спілкування з ідейними опонентами на політичні теми, голосування на виборах до Верховної Ради (див. табл. 6–9).

Таблиця 6

Вираженість політико-психологічної напруженості залежно від вікової групи респондентів, середні значення

Ідеологічні преференції	<i>n</i>	Величина ППН
Цілком ліві: соціалістичні або комуністичні	12	14,2
Радше ліві: соціал-демократичні	38	11,1
Центристські: економічні програми правих, соціальні програми лівих	75	10,2
Радше праві: націонал-демократичні	117	10,9
Цілком праві: націоналістичні	43	12,6
Важко сказати	164	9,3

Таблиця 7

Вираженість політико-психологічної напруженості залежно від частоти інтересу до політичних новин, середні значення

Частота інтересу	<i>n</i>	Величина ППН
Практично щодня. Намагається не пропускати	226	11,1
Точно не щодня. Коли є можливість і настроїв	183	9,7
Практично ніколи не цікавиться	26	8,3

Таблиця 8

Вираженість політико-психологічної напруженості залежно від частоти обговорення політичних питань з ідейними опонентами, середні значення

Частота спілкування	<i>n</i>	Величина ППН
Кілька разів за останні півроку	140	8,8
Принаймні раз на місяць	117	10,5
Принаймні кілька разів на тиждень	98	11,3
Практично щодня	70	12,5

Таблиця 9

Вираженість політико-психологічної напруженості залежно від вікової групи респондентів, середні значення

Електоральні сегменти	<i>n</i>	Величина ППН
Слуга народу	101	9,5
Голос	39	9,8
Не брав(-ла) участі у виборах	112	10,1
Батьківщина	16	10,9
Європейська солідарність	122	11,2
Опозиційна платформа — За життя	20	13,5

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна зазначити такі аспекти. По-перше, соціологічний тест “Політико-психологічна напруженість” характеризується високими показниками факторної валідності, а також демонструє розподіл, що відповідає природі феномену стресу. По-друге, існує низка соціальних груп, у яких рівень психологічного дистресу, спричиненого обговоренням політики з ідейними опонентами, є доволі вираженим. Цей факт, серед іншого, створює передумови для підтримання й навіть зростання загальної соціально-політичної напруженості в суспільстві.

Модератор круглого столу СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ

Отримано 11.11.2019